

Renata Stachura-Lupa*

 <https://orcid.org/0000-0003-4962-962X>

Reymont – widzenie podwójne Krytyka i kobiety. (Julia Kisielewska – Czesława Endelman-Rosenblat – Maria Łopuszańska – Anna Zahorska)

Streszczenie

Artykuł poddaje analizie teksty krytyczne kobiecego autorstwa poświęcone postaciom kobiecym w literaturze XIX i początku XX wieku, z uwzględnieniem bohaterek powieści Władysława Stanisława Reymonta: Julii Kisielewskiej *Z psychologii kobiecej. Typy i charaktery w życiu i powieści* („Ateneum” 1899), Czesławy Endelman-Rosenblat *Żydówka we współczesnej beletrystyce polskiej* („Izraelita” 1902), Marii Łopuszańskiej *Typ kobiety współczesnej w najnowszej powieści polskiej* („Pogląd na Świat” 1902) i Anny Zahorskiej *Typy kobiet w polskiej literaturze współczesnej* („Tygodnik Ilustrowany” 1911). Przywołane w artykule krytyczki nie reprezentowały jednego środowiska intelektualno-społecznego, światopoglądu, modelu biografii czy krytyki literackiej. Z tego powodu w ich tekstach o kreacjach kobiecych w literaturze istotne okazało się nie tylko to, w jaki sposób pisały o bohaterkach Reymonta, ale i jakiej odpowiedzi udzieliły na pytanie o współczesny wizerunek czy

* Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, e-mail: renata.stachura-lupa@uken.krakow.pl

Received: 2025-04-08. Verified: 2025-05-09. Accepted: 2025-05-14.

© by the Author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Funding information: University of KEN in Krakow. **Conflicts of interest:** None. **Ethical considerations:** The Author assures of no violations of publication ethics and takes full responsibility for the content of the publication. **The percentage share of the author in the preparation of the work is:** 100%. **Declaration regarding the use of GAI tools:** Not used.

ideał kobiety i kobiecości, a także o jego społeczną (a czasem i narodową) „sprawczość” czy adekwatność.

Słowa kluczowe: krytyka kobieca, Władysław Stanisław Reymont, emancypacja, kobieta w literaturze XIX i początku XX wieku

Reymont – double vision. Criticism and women. (Julia Kisielewska – Czesława Endelman-Rosenblat – Maria Łopuszańska – Anna Zahorska)

Summary

The article analyses critical texts written by women which focused on female characters in the literature of 19th and early 20th century, including the heroines of the novels by Władysław Stanisław Reymont: Julia Kisielewska *From Female Psychology. Types and Characters in Life and Novel* (*Z psychologii kobiecej. Typy i charakter w życiu i powieści*, “Ateneum” 1899), Czesława Endelman-Rosenblat *The Jewish Woman in Contemporary Polish Fiction* (*Żydówka we współczesnej beletrystyce polskiej*, “Izraelita” 1902), Maria Łopuszańska *The Type of Contemporary Woman in the Latest Polish Novel* (*Typ kobiety współczesnej w najnowszej powieści polskiej*, “Pogląd na Świat” 1902) and Anna Zahorska *Types of Women in Contemporary Polish Literature* (*Typy kobiet w polskiej literaturze współczesnej*, “Tygodnik Ilustrowany” 1911). These critics did not represent a single intellectual or social group, point of view, biographical model or literary criticism approach. Because of that in their texts about female characters in literature it was not only the way in which they wrote about Reymont’s heroines that turned out to be essential, but also what response they provided to the question about the contemporary image or the ideal of a woman and femininity, as well as its social (and sometimes even national) ‘agency’ or relevance.

Keywords: women's criticism, Władysław Stanisław Reymont, emancipation, woman in 19th and 20th century literature

Pytanie o miejsce kobiet na mapie twórczości Władysława Stanisława Reymonta nie jest, rzecz jasna, pytaniem nowym, zwłaszcza w kontekście jego utworów stawiających kobietę w centrum powieściowego świata, takich jak *Chłopi*, *Komediantka* i *Fermenty*. Reymontowskim postaciom kobiecym nie poświęcano może osobnych tomów, tak jak, trzeba to uczciwie przyznać, nie poświęcano ich męskim bohaterom jego twórczości, a jedynie pomniejsze studia i szkice; czasem tego typu uwagi formułowano w toku analizy jednego dzieła (od drobnych recenzji prasowych po ujęcia monograficzne) czy wreszcie gdzieś na marginesach prób syntetyzowania całego literackiego dorobku noblisty¹. Świat kobiecy w twórczości Reymonta interesował badaczy, ale nie aż do tego stopnia, by stać się osobnym przedmiotem studiów, jak ma to miejsce w przypadku Elizy Orzeszkowej², Gabrieli Zapolskiej³, Stanisława Przybyszewskiego⁴ czy Zofii Nałkowskiej⁵. W refleksji krytyczno- i historycznoliterackiej kobiety Reymontowskie ustępowały pola perspektywie środowiskowej: idąc za wskazaniem samego twórcy, na plan pierwszy

- 1 Z ogromnej bibliografii prac poświęconych Reymontowi za przykład mogą posłużyć: J. Zacharska, *Kobiety w prozie Reymonta*, „Przegląd Humanistyczny” 2000, nr 4, s. 59–69; G. Legutko, *Komediantka – nierządnica – rewolucjonistka. Kreacje emancypantek w prozie modernistycznej*, w: *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet*, seria II: *Perspektywa polska*, red. A. Janicka, C. Fournier Kiss, B. Olech, Temida 2, Białystok 2019, s. 289–304; W. Gruchała, *Trzy lekcje Szekspira. Janka Orłowska i modernizacja*, w: „Wskrzесиć choćby chwilę”. *Władysława Reymonta zmagania z myślą i formą*, red. M. Bourkane, R. Okulicz-Kozaryn, A. Sell, M. Wedemann, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2017, s. 67–88; M. Jauksz, *Nieustraszone łowca wampirów. Konwencje kobiecości w londyńskiej powieści Reymonta*, w: „Wskrzесиć choćby chwilę”..., s. 237–249.
- 2 Zob. m.in. A. Seniów, *Językowa kreacja świata kobiet w wybranych powieściach Elizy Orzeszkowej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2011.
- 3 Zob. m.in. I. Gubernat, *Przedśionek piekła. O powieściopisarstwie Gabrieli Zapolskiej*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Słupsk 1998; K. Kłosińska, *Ciało, pożądanie ubranie. O wczesnych powieściach Gabrieli Zapolskiej*, Wydawnictwo eFka, Kraków 1999; A. Chałupnik, *Sztandar ze spódnicy. Zapolska i Nałkowska o kobiecym doświadczeniu ciała*, Oficyna Wydawnicza Errata, Warszawa 2004.
- 4 Zob. m.in. G. Borkowska, *Płeć jako skaza. Przybyszewski i Nałkowska*, w: *Nowa świadomość płci w modernizmie. Studia spod znaku gender w kulturze polskiej i rosyjskiej u schyłku stulecia*, red. G. Ritz, Ch. Binswanger, C. Scheide, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2000, s. 77–88; D. Dziurzyński, *Strategie mizoginistyczne Stanisława Przybyszewskiego na podstawie „Synagogi szatana”*, w: *Wiek kobiet w literaturze*, red. J. Zacharska, M. Kochanowski, „Trans Humana”, Białystok 2002, s. 189–201; K. Badowska, „Godzina cudu”. *Miłość i erotyzm w twórczości Stanisława Przybyszewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011 (rozdział II).
- 5 Zob. m.in. A. Chałupnik, *Sztandar ze spódnicy...*; A.E. Banot, *Emancypacja kobiet a obrazy małżeństwa w wybranych powieściach Elizy Orzeszkowej, Gabrieli Zapolskiej i Zofii Nałkowskiej*, w: *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet...*, s. 305–318.

wysuwano zbiorowość i relacje człowiek – wspólnota (narodowa, religijna, rodzinna etc.), lub służyły za *exemplum* odsłaniające tajniki jego warsztatu pisarskiego, przede wszystkim w zakresie literackiej charakterografii⁶.

W XIX wieku pisanie o kobietach: autorkach, artystkach, działaczkach społecznych, pedagogkach, a także bohaterkach literackich nie ma jednego, wspólnego mianownika (pomijając kategorię przynależności prezentowanych postaci do jednej płci). Może mieć wymiar zarówno biograficzno-informacyjny, popularyzatorski, jak i symboliczny: patriotyczny, wychowawczy i wzorcotwórczy, emancypacyjny. Michał Bałucki, Adam Bełcikowski i Piotr Chmielowski, piszący po klęsce styczniowej o kobietach Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego⁷, nie poprzestają na rekonstruowaniu złożonych kontekstów biograficzno-genetycznych i analizie typów bohaterek romantycznych: od kwestii „ideałów kobiecych” w literaturze romantycznej (nieprzypadkowo reprezentowanej przez wielką trójkę romantyczną) przechodzą do oceny dziedzictwa romantycznego w ogóle, diagnozy kondycji społeczeństwa po 1863 roku i pytań o program literacko-społeczny na przyszłość. Pisząc o kobietach epoki romantyzmu, *de facto* w sposób aluzyjny, zakamuflowany, podejmują dyskusję natury ideowo-estetycznej, światopoglądowej. Jak na marginesie rozprawy Chmielowskiego zauważał Henryk Markiewicz,

Temat z pozoru dobrany był zრင်္ဂ်း: mógł zaciekać szerokie kręgi czytelników obojga płci, stwarzał okazje do aktualizujących dygresji dotyczących zarówno zadań literatury, jak i kwestii kobiecej, pozornie apolityczny – nie budził chyba zbytnej podejrzliwości cenzury, pozwalał na ogólne sądy o poezji trzech wieszczów, a zarazem usprawiedliwiał nieuniknione w ówczesnych warunkach przemilczenia⁸.

⁶ Zob. S. Lichański, *Władysław Stanisław Reymont*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1984, s. 23–35.

⁷ Zob. M. Bałucki, *Kobiety dramatów Słowackiego*, Nakładem Fr. Grzybowski, Kraków 1867; A. Bełcikowski, *Charaktery kobiece w poezji polskiej. Odczyt publiczny miany w sali Muzeum Przemysłowo Technicznym*, „Bluszcz” 1872, nr 32, s. 249–251; nr 33, s. 257–259; tenże, *Ideały kobiece dwóch poetów*, „Tygodnik Powszechny” 1884, nr 15, s. 231 i 234; nr 16, s. 245–246; nr 17, s. 261–263 (przedruk obu w: tegoż, *Ze studiów nad literaturą polską. Wydanie pamiątkowe ku uczczeniu 25-letniej działalności literackiej autora*, Staraniem i Nakładem Księgarni Teodora Paprockiego i S-ki, Warszawa 1886); tenże, *Kobiety w życiu Mickiewicza*, „Tygodnik Ilustrowany” 1891, nr 82, s. 51–52; nr 83, s. 68–70; nr 84, s. 86–87; nr 85, s. 100–101; nr 86, s. 116–118; nr 87, s. 134–135; nr 88, s. 154–155; P. Chmielowski, *Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego. Studium literackie*, Nakładem Redakcji „Przeglądu Tygodniowego”, Warszawa 1873 (wyd. II pomnożone, Warszawa 1881; wyd. III popr. i pomnożone, Kraków 1886; wyd. IV popr. i powiększone, Kraków 1895).

⁸ H. Markiewicz, *Pozytywiści wobec romantyzmu polskiego*, w: tegoż, *Prace wybrane*, t. II: *Z historii literatury polskiej*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 1996, s. 119.

Rozwój ruchu emancypacyjnego, zwłaszcza jego stopniowe radykalizowanie się, przechodzenie od postulatów pracy i edukacji ku wolnościom w sferze obywatelskiej i obyczajowej, w połączeniu z młodopolską mizoginiczną fobią⁹, wzmacniał zainteresowanie krytyków (jak i opinii publicznej) bohaterkami literackimi, przenosząc refleksję nad kobietą w literaturze z poziomu praktyki i krytyki literackiej na poziom aktualnych, gorących sporów o kulturowy i społeczny model kobiety i kobiecości. W ramach dyskursu feministycznego, a potem szerzej (i także w kontrze do postulatów ruchów feministycznych), dyskutuje się nad kwestią kobiecej podmiotowości, tożsamości i cielesności (nie wyłączając seksualności), kobiecego obywatelstwa¹⁰, kobiecych i męskich ról społecznych, co, po przełożeniu na konkrety, w sferze obyczajowej oznacza, między innymi, dyskusję o wolnej miłości i aborcji. Dość wspomnieć dawne, ale i nowe próby odczytania postaci Ewy Pobratyńskiej z *Dziejów grzechu* Stefana Żeromskiego, wpisujące się zdaniem Anny Zdanowicz w jeden z trzech modeli interpretacyjnych: ukazujący bohaterkę w kontekście powieści naturalistycznej i obyczajowej, jako „projekcję kultury modernistycznej” (kultury w kryzysie) lub jako „medium zbiorowej podświadomości”¹¹, czy wreszcie, to kolejny, dyskusyjny model, jak w szkicu *Ewa Pobratyńska nie istnieje* postuluje Dariusz Trzeźniowski, jako projekcję (i ofiarę) męskich fantasmagorii „w przebudowanym patriarchacie, u progu nowoczesności zdominowanym przez przebudzone erotyczne fobie, z którymi nowoczesność nie potrafi sobie jeszcze radzić”¹². „Nie pokrewnej duszy szukają seksualiści w kobiecie, bo nienawidzą kobiety, lekceważą ją, nie dozgonnej towarzyszkii pożądają, bo wszelki obowiązek przeraża ich i nie płomieniem mocnej namiętności zdrowego organizmu goreją”¹³ – konkludował Teodor Jeske-Choiński, oceniając relacje damsko-męskie w powieści przełomu XIX i XX wieku, m.in. Przybyszewskiego i Żeromskiego.

Jak zauważa Anna Wydrycka, w opracowaniach historycznoliterackich, zarówno z epoki, jak i późniejszych, po współczesne, młodopolska krytyka literacka

9 Zob. M. Podraza-Kwiatkowska, *Salome i Androgyne. Mizoginizm a emancypacja*, w: tejże, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 1994, s. 274–288; W. Gutowski, *Nagie dusze i maski. O młodopolskich mitach miłości*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997, s. 21 i nast. (określenie za: A. Janicka, *Sprawa Zapolskiej. Skandale i polemiki*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2013, s. 149).

10 S. Walczewska, *Damy, rycerze i feministki. Kobięcy dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Wydawnictwo eFKA, Kraków 1999, s. 49–52.

11 A. Zdanowicz, *Metafizyka i życie społeczne. Stefan Żeromski wobec problemów współczesności*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2005, s. 141–169.

12 D. Trzeźniowski, *Ewa Pobratyńska nie istnieje*, „LiteRacje” 2011, nr 002 (21), s. 23–28 (cyt. s. 28). Por. G. Legutko, *Komediantka – nierządnica – rewolucjonistka...*, s. 295–298. Więcej o recepcji *Dziejów grzechu* zob. A. Zalewska, *Legenda i lektura. O „Dziejach grzechu” Stefana Żeromskiego*, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa 2016.

13 Zob. T. Jeske-Choiński, *Seksualizm w powieści polskiej*, Nakładem Księgarni „Kroniki Rodzinnej”, Warszawa 1914, s. 34.

przemawia męskim głosem Zenona Przesmyckiego, Ignacego Matuszewskiego, Wilhelma Feldmana, Antoniego Potockiego, Karola Irzykowskiego, Stanisława Brzozowskiego i długiej listy krytyków pomniejszych. Z rzadka spoza chóru mężczyzn przebija się głos kobiecy Zofii Daszyńskiej, Marii Komornickiej, Julii Dicksteinówny¹⁴. Na przełomie XIX i XX wieku sytuacja nie sprzyja krytyczkom: wysyp talentów, podyktowany podniesieniem krytyki literackiej do rangi sztuki, zaostcza konkurencję w walce o czytelnika i dostęp do redakcyjnych szpalt. Kobiety zajmują się krytyką na mniejszą skalę. Piszą recenzje, sprawozdania, czasem wkraczają na grunt badań historycznoliterackich czy refleksji metakrytycznej, wreszcie – są tłumaczkami i komentatorkami literatury obcej. Jedną z form uprawianej przez kobiety krytyki tematycznej jest próba przyjrzenia się literackim kreacjom kobiet i zapisom kobiecego doświadczenia – w tekstach autorstwa tak mężczyzn, jak i kobiet. Tego typu studia i szkice mogą, choć nie muszą, wynikać z bezpośredniego zaangażowania samej autorki w ruch emancypacyjny, ważniejsze wydaje się poczucie kobiecej wspólnotowości, łączące krytyczkę z czytelniczkami i bohaterkami literackimi. Nieprzypadkowo w tekstach kobiecych traktujących o kobietach jako o osobnym zagadnieniu, zjawisku w literaturze pobrzmiewają pytania o współczesny wizerunek czy ideał kobiety i kobiecości, a także jego społeczną (a czasem i narodową) „sprawczość” czy adekwatność. Do grona krytyczek, które podjęły się syntetycznego oglądu postaci kobiecych w literaturze XIX i początku XX wieku, uwzględniając pisarstwo Reymonta, należą: Julia Krzymuska (późniejsza Kisielewska)¹⁵, Czesława Endelman-Rosenblat¹⁶, Maria Łopuszańska¹⁷ i Anna Zahorska¹⁸.

14 A. Wydrycka, Wstęp, w: tejże, *Zapomniane głosy. Krytyka literacka kobiet 1894–1918. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 8. Warto odnotować coraz liczniejsze próby przywracania pamięci o kobietach parających się w XIX wieku krytyką literacką, artystyczną czy przekładem: *Pionierki. Krytyka artystyczna kobiet 1839–1879. Antologia*, wstęp, wybór i oprac. J.M. Sosnowska, współpraca M. Kasa, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2016; *Emancypantki i modernistki. Teksty kobiet o sztuce 1879–1914. Antologia*, wstęp J.M. Sosnowska, wybór i opracowanie M. Kasa, J.M. Sosnowska, współpraca B. Łazarz, W. Szczupacka, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2019; *Krytyka artystyczna kobiet. Sztuka w perspektywie kobiecego doświadczenia XIX–XXI wieku*, red. B. Łazarz, J.M. Sosnowska, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2019; K. Dębska, *Polskie tłumaczki literackie XIX wieku*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2023.

15 J. Krzymuska [Kisielewska], *Z psychologii kobiecej. Typy i charaktery w życiu i powieści*, „Ateneum” 1899, t. 3, z. 1, s. 144–173 (przedruk pt. *Nasz ideał kobiecy* w tomie: J. Oksza, *Z literatury współczesnej. Wrażenia i sądy*, Wydawnictwo „Bluszcz”, Warszawa 1912).

16 Cz. Endelmanowa [Endelman-Rosenblat], *Żydówka we współczesnej beletrystyce polskiej*, „Izraelita” 1902, nr 7, s. 74–76; nr 8, s. 87–88; nr 10, s. 113; nr 11, s. 124–125.

17 M. Łopuszańska, *Typ kobiety współczesnej w najnowszej powieści polskiej*, „Pogląd na Świat” 1902, nr 3, s. 111–125.

18 Savitri [A. Zahorska], *Typy kobiet w polskiej literaturze współczesnej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1911, nr 29, s. 562.

Kisielevska, Endelman-Rosenblat, Łopuszańska i Zahorska, choć należą do jednego pokolenia literackiego, urodzonych między latami sześćdziesiątymi a początkiem lat osiemdziesiątych XIX wieku, nie reprezentują jednego środowiska intelektualno-społecznego, światopoglądu, modelu biografii czy krytyki literackiej. Julia Kisielewska (1874–1943) pochodziła z rodziny ziemiańskiej, osiadłej na Kujawach, o tradycjach literackich, zaznajomionej z krakowskim światem artystycznym. Matka Kisielewskiej, Maria z Orzechowskich Krzymuska (1850–1901), wykształcona w Instytucie Aleksandryjsko-Maryjskim Wychowania Panien, zajmowała się krytyką literacką – publikowała na łamach prasy studia i szkice m.in. o Wyspiańskim, Przybyszewskim i Reymoncie, wydane w 1903 roku, pośmiertnie, z inicjatywy jej dzieci (synów i córek), w osobnym tomie¹⁹; siostra Julii, Anna, poślubiła kompozytora i dyrygenta Henryka Opieńskiego, przyjaciela Wyspiańskiego; z kolei druga siostra Julii, Maria (po mężu Iwanowska), była autorką dzieł poetyckich i prozatorskich ogłaszanych pod pseudonimem Theresita. Julia i Anna kształciły się w Krakowie na Wyższych Kursach dla Kobiet Adriana Baranieckiego, z którymi jako wykładowcy współpracowali profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego i Szkoły Sztuk Pięknych²⁰. W krakowskim domu Anny z Orzechowskich, siostry Marii Krzymuskiej (ciotki Julii), po mężu profesorowej Zakrzewskiej, bywali młodopolscy artyści, na czele z Przybyszewskim. Kisielewska przyjaźniła się z Lucjanem Rydlem, pod koniec 1892 roku poznała Wyspiańskiego. Autorowi *Wesela* zdarzało się portretować siostry Krzymuskie²¹. Jeden z niewielu znanych dziś, i to jedynie dzięki reprodukcji w „Wiadomościach Literackich”, portretów Julii namalował w dwudziestolecie międzywojennym Witkacy (Stanisław Ignacy Witkiewicz)²². W 1901 roku w Paryżu Krzymuska poślubiła Jana Augusta Kisielewskiego, niedługo potem urodziła córkę Różę. Teksty krytyczno-literackie, a także publicystkę społeczną z zakresu pedagogiki i ruchu kobiecego ogłaszała (pod nazwiskiem lub pseudonimami J. Oksza, Julia Oksza, J.O.) m.in. w „Ateneum”, „Bluszczu”, „Tygodniku Ilustrowanym”, „Gazecie Warszawskiej”, „Tygodniku Polskim”, „Przeglądzie Narodowym”, „Słowie Polskim” i w periodykach wychodzących pod auspicjami Zjednoczonego Koła Ziemianek: „Świecie

19 Zob. D. Samborska-Kukuć, *Krzymuska z Orzechowskich Maria*, w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 2: K-O, red. T. Kostkiewiczowa, G. Borkowska i M. Rudkowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Toruń–Warszawa 2024, s. 299–302.

20 Zob. J. Kras, *Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1972.

21 J. Kisielewska, *Wspomnienia z młodości*, w: *Wyspiański w oczach współczesnych*, zebrał, opracował i komentarzem opatrzył L. Płoszewski, t. I, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1971, s. 328–338 (przypis, s. 564–566).

22 Zob. *Portret Julii Kisielewskiej*, w: S. Helsztyński, *Theresita, imienniczka św. Teresy z Avila*, „Wiadomości Literackie” 1938, nr 30, s. 3.

Kobiectom” i „Polskim Łanie”²³, którymi nawet przez czas jakiś kierowała. Pisała podręczniki i wypisy dla szkół, pracowała w gimnazjach żeńskich i angażowała się w walkę o równouprawnienie kobiet, zwłaszcza na polu edukacji²⁴.

Czesława Endelman-Rosenblat (1877–1949?) urodziła się w Piotrkowie Trybunalskim, w rodzinie żydowskiej (z domu Braudau), gimnazjum ukończyła w Łodzi, potem przeniosła się do Warszawy. Poślubiła lekarza ginekologa Zygmunta Samuela Endelmana, któremu w 1898 roku urodziła córkę Halinę (po mężu Górską), późniejszą pisarkę i działaczkę społeczną. W 1905 roku wyjechała do Belgii. Rozstała się z mężem (córka została z ojcem). W Brukseli studiowała socjologię na Université Libre i ekonomię na Université Nouvelle. W 1908 roku poślubiła przemysłowca Henryka Rosenblata. W 1910 roku obroniła doktorat o belgijskiej sztuce współczesnej (*Ceuvre sociale d'art en Belgique contemporaine*). Do grona jej wykładowców akademickich należeli m.in. Guillaume De Greef, Émile Vandervelde i Camille Huysmans. W 1912 roku urodziła drugą córkę, Jeanine. Pisała powieści, dramaty i opowiadania (używała pseudonimu Czesława Halicz), do polskiej prasy nadsyłała korespondencje z zagranicy. Jako publicystka i literatka współpracowała m.in. z „Izraelitą”, „Wędrowcem”, „Krytyką”, „Literaturą i Sztuką” (dodatek „Nowej Gazety”). Reprezentowała krytykę o orientacji lewicowej²⁵.

O Marii Łopuszańskiej (1868–1942) wiadomo niewiele. Była działaczką społeczną, pisarką, publicystką i tłumaczką, zwolenniczką i popularyzatorką myśli pedagogicznej Friedricha Wilhelma Foerстера, etyka i pedagoga chrześcijańskiego, twórcy koncepcji wychowania jako kształtowania charakteru (przełożyła na język polski jego rozprawę *Szkola i charakter*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1909; następne wydanie z przedmową Anieli Szycówny). Urodziła się we Lwowie, w rodzinie urzędnika lwowskiego Edwarda i Walerii z Kotiersów, była siostrą Tadeusza

23 Zob. J. Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 1999, s. 252.

24 Zob. R. Taborski, *Kisielevska z Krzymuskich Julia*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 493–492; A. Wydrycka, w: *Zapomniane głosy...*, s. 48 i 139–140 (biogramy Marii Krzymuskiej i Julii Kisielewskiej); E. Kostrzewska, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2007; E. Wiśniewska, *Julia Kisielevska (1874–1943) i jej wkład do praktyki i myśli pedagogicznej*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2023, nr 9/2, s. 257–274; K. Klewinowska, *Julia Kisielevska – ciche wspomnienie zapomnianego głosu*, „Bibliotekarz Podlaski” 2018, nr 1, s. 279–289; też, *Podręczniki i reformy szkolnictwa w pracy pedagogicznej Julii Kisielewskiej*, „Bibliotekarz Podlaski” 2018, nr 4, s. 279–291; M. Okulicz-Kozaryn, *Kisielevska Julia*, w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 2: K-O..., s. 95–99.

25 Zob. A. Wydrycka, *Zapomniane głosy...*, s. 225–226 (biogram Czesławy Endelman-Rosenblat); G. Borkowska, współpraca M. Rudkowska, *Endelman-Rosenblat Czesława*, w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 1: A-J..., s. 450–453.

Łopuszańskiego, pedagoga, ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego w czasach II Rzeczypospolitej (1919–1920). Współpracowała z organizacjami kobiecymi, aktywnie uczestniczyła w pracach Katolickiego Związku Kobiet Polskich, upominała się o respektowanie przez wydawców i księgarzy praw autorskich²⁶. W 1917 roku, w imieniu Koła Wolskiego Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego, wspólnie z Małgorzatą Starzyńską i Izą Moszczeńską opublikowała list otwarty do Tymczasowej Rady Stanu z żądaniem oddania Józefa Piłsudskiego pod sąd „za szerzenie buntu wśród żołnierzy, za frymarczenie sprawą publiczną, za zdradę kraju”²⁷. W konsekwencji została wykluczona przez Jana Lorentowicza z Towarzystwa Literatów i Dziennikarzy, a także skreślona z listy prelegentów biorących udział w akcji odczytowej na stulecie śmierci Tadeusza Kościuszki, co znalazło swój finał w sądzie²⁸. Pisała powieści dla dorosłych i dla młodzieży, historyczne i współczesne (np. *Bezkrólewie*, *Orli ród*, *Obrońcy bogów*). Teksty literackie i publicystyczne ogłaszała m.in. w „Bluszczu”, „Kronice Rodzinnej”, „Gazecie Domowej”, „Kobiecie”, „Wieczorach Rodzinnych” i „Przebudzeniu” – dwutygodniku powiązany z Katolickim Związkiem Kobiet Polskich (początkowo o profilu umiarkowanie emancypacyjnym, później konserwatywnym), w piśmie tym przez czas jakiś pełniła funkcję kierownika literackiego i wydawcy²⁹.

Anna Zahorska z domu Elzenberg (1882–1942), kresowianka (ze strony ojca spokrewniona z Bolesławem Leśmianem i Antonim Langem³⁰), pensję ukończyła w Moskwie, następnie studiowała historię literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Była działaczką PPS (od okresu moskiewskiego), brała udział

26 Zob. *Listy do redakcji*, „Gazeta Polska” 1899, nr 206, s. 2; K.W., *Listy z Krakowskiego Przedmieścia*, „Kurier Warszawski” 1899, nr 313, s. 1–2; *Deklaracja autorów*, „Nowa Gazeta” 1908, nr 460, s. 1.

27 Zob. *Do Tymczasowej Rady Stanu*, „Goniec Wieczorny” 1917, nr 351, s. 2. Por. I. Moszczeńska, *List otwarty do Brygadiera Piłsudskiego, byłego członka Rady Stanu*, „Goniec Wieczorny” 1917, nr 353, s. 1.

28 W związku ze wzmianką w „Kurierze Polskim” o ich usunięciu z listy prelegentek Łopuszańska i Starzyńska wytoczyły proces o zniesławienie redaktorowi Stefanowi Krzywoszewskiemu i adwokatowi Wacławowi Łypacewiczowi. Sprawą interesowała się ówczesna opinia publiczna, proces przegrały. Zob. S. Krzywoszewski, *Długie życie. Wspomnienia*, t. I, Księgarnia „Biblioteka Polska”, Warszawa 1947, s. 297, i *Echa obchodu Kościuszkowskiego*, „Kurier Warszawski” 1918, nr 11, s. 4. Krzywoszewski tak pisał o obu autorkach: „należały do kategorii kobiet politykujących, które Czechów nazywał »wściekłymi kanarkami«” (tenże, *Długie życie...*).

29 J. Franke, *Polska prasa kobieca...*, s. 253 (przypis 379). W 1912 roku w „Wieczorach Rodzinnych” pojawiła się wzmianka o powierzeniu Łopuszańskiej funkcji kierowania pismem, ale jej nazwiska nie było później w stopce redakcyjnej. Zob. W.M. Kolasa, K. Woźniakowski, M. Rogoż, *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. I: *Dzieje wydawnicze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2018, s. 208.

30 A. Wydrycka, *Wstęp*, w: A. Zahorska, *Poezje zebrane*, wstęp i oprac. A. Wydrycka, Wydawnictwo Prymat, Białystok 2016, s. 21.

w rewolucji 1905 roku, co przypłaciła więzieniem na Pawiaku. Poślubiła Eugeniusza Fostowicz-Zahorskiego, działacza niepodległościowego, urodziła sześćro dzieci (jeden z ich synów zmarł w dzieciństwie). Wielką Wojnę i rewolucję przeżyła w Rosji. Wraz z rodziną mieszkała w majątku męża w Tekłomirze i w Warszawie. Publikowała w takich periodykach, jak m.in. „Ster”, „Biesiada Literacka”, „Naprzód”, „Krytyka”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Ogniwo”, „Prawda”, „Chimera”, „Sfinks”, „Literatura i Sztuka”. Była autorką wierszy, powieści, opowiadań i dramatów, artykułów publicystycznych i krytycznych, przekładów. Prowadziła działalność oświatową, należała do organizatorów Straży Kresowej w Okręgu Wileńskim. W okresie Młodej Polski swoje teksty podpisywała pseudonimem Savitri (zaczepniętym z kultury hinduskiej). Przeżyła przełom duchowy, odtąd wraz z mężem publikowała w czasopiśmie nie tylko literackich, ale i katolickich, m.in. w „Przeglądzie Katolickim” i „Przeglądzie Powszechnym”, oboje należeli do Stowarzyszenia Pisarzy Katolickich i redakcji „Polaka-Katolika”³¹.

Z powodu chronologii spośród wymienionych prac tylko jedna uwzględnia *Chłopów* Reymonta – artykuł Zahorskiej, który powstał już po ich ukazaniu się, w pozostałych tekstach – sprzed ukończenia druku powieści w „Tygodniku Ilustrowanym” (i przed wydaniem osobnym tomów 1 i 2) – twórczość noblisty reprezentują: *Komediantka*, *Ziemia obiecana* i *Fermenty*. Założenie pokazania „typów” kobiecych w polskiej powieści współczesnej miało swoje konsekwencje – nakładało na krytyczki szereg ograniczeń i zobowiązań. Po pierwsze, oglądowi mogła zostać poddana jedynie grupa tekstów spełniających wcześniej przyjęte kryteria gatunkowe, tematyczne i czasowe w odniesieniu do zagadnienia: kobieta w powieści współczesnej dowolnego autorstwa³². A zatem analizę poprzedził etap selekcji, z natury rzeczy arbitralnej i subiektywnej, który polegał na ustanawianiu w obrębie istniejącego zbioru utworów literackich ich hierarchii „ważności”, będącej następnie podstawą do włączenia lub wykluczenia z oglądu poszczególnych tytułów. W rezultacie, z punktu widzenia historyka literatury, już sam dokonany przez krytyczkę wybór tekstów ma wartość poznawczą: informuje zarówno o indywidualnych preferencjach literackich (otwarcie manifestowanych lub skrywanych)

31 Zob. A. Wydrycka, *Zapomniane głosy...*, s. 278–279 (biogram Anny Zahorskiej); też, *Wstęp*, w: A. Zahorska, *Poezje zebrane...*, s. 19–50; też, „*Dusza kresowa*” Anny Zahorskiej, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroicznych*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006, s. 323–335; A. Nasiłowska, współprac. G. Borkowska, *Zahorska Anna (Hanna)*, w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 3: *P-Ż...*, s. 646–651.

32 Prace Kisielewskiej, Endelman-Rosenblat, Łopuszańskiej i Zahorskiej wychodzą poza powieść współczesną, ale to właśnie utwory powieściowe są głównym przedmiotem zainteresowania krytyczek. Kisiełewska pisze m.in. o malarstwie kobiecym i dramatach Fredry i Ibsena, z kolei Zahorska włącza do swoich rozważań twórczość dramatyczną Przybyszewskiego i Wyspiańskiego.

autorki artykułu, jak i o pozycji konkretnego dzieła czy twórcy na rynku czytelnictwa w danym momencie historycznym. W szerszej perspektywie oba zabiegi: selekcjonowania i zestawiania ze sobą tekstów już znanych (zwłaszcza w obrębie bieżącej produkcji literackiej) wpisują się w zjawisko ukrytej, ale zamierzonej performatywności, o którym w kontekście antologii pisze Danuta Ulicka („[...] każda antologia ma czegoś dowodzić, coś ilustrować, do czegoś przekonywać lub ku czemuś pozyskiwać, coś narzucać lub wręcz zmieniać”³³). Mogą one służyć budowaniu lub dekonstruowaniu kanonu literackiego czy projektowaniu nowych tendencji ideowo-estetycznych w literaturze. Po drugie, używane przez Kisielewską, Endelman-Rosenblat, Łopuszańską i Zahorską pojęcie „typu” jest w krytyce literackiej pojęciem mglistym, rozchwianym. Zastosowane wobec postaci literackiej zakłada jej reprezentatywność, a zatem i ponadindywidualność, w opozycji do charakteru. W randze terminu literackiego, wraz z pokrewnymi „typowością” i „typizacją”, „typ” pojawił się w krytyce pozytywistycznej, wychodzącej z założeń estetyki taine’owskiej, która bada w postaciach literackich stopień i zasięg uogólnienia właściwości natury ludzkiej³⁴. Z czasem, między innymi pod wpływem zmian w zakresie poetyki realistycznej, wyszedł z użycia, ustępując miejsca młodopolskiej, zindywidualizowanej „duszy”³⁵. Jak zauważa Anna Martuszevska, stwierdzenie faktu „typowości” wymaga konfrontacji z rzeczywistością pozaliteracką³⁶. Dla Kisielewskiej, Endelman-Rosenblat, Łopuszańskiej i Zahorskiej prawdziwe było to, co zgodne z realno-objektywnym „życiem”, a zwłaszcza z psychologiczno-społeczną wiedzą o człowieku.

Pojawienie się Reymonta w pracach o postaciach kobiecych w literaturze współczesnej potwierdza jego pozycję jednego z czołowych pisarzy swojej epoki. Kisielewska jako krytyczka pozostaje pod wpływem estetyki taine’owskiej. W ideałach kobiecych w literaturze i sztuce dopatruje się odbicia „treści intelektualnego życia społeczeństwa w danym okresie”, odbicia powstałego, jak wyjaśnia na wstępie swojego artykułu, na „materiale charakteru narodowego”, który z kolei definiuje jako „podkład psychologii zbiorowej, wyrobiony przez wiekowe współdziałanie

33 D. Ulicka, *Przemoc czytanek. O gatunku antologii*, w: *Współczesne dyskursy konfliktu. Literatura – Język – Kultura*, red. W. Bolecki, W. Soliński, M. Gorczyński, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2015, s. 438.

34 Zob. A. Bartoszewicz, *Typ (typowość)*, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz i A. Kowalczykowa, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991, s. 970–973.

35 Zob. E. Paczoska, *Krytyka literacka pozytywistów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989, s. 41–49 i T. Sobieraj, *O prawdę literatury (w literaturze). Epistemologiczne przesłanki krytycznoliterackiego dyskursu pozytywistów*, w: *Dyskursy krytycznoliterackie 1764–1918. Wokół „Słownika polskiej krytyki literackiej”, t. I*, red. G. Borkowska, M. Rudkowska, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2010, s. 130–151.

36 A. Martuszevska, *Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876–1895)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977, s. 132.

rasy, sposobu życia i przejść historycznych”³⁷. Zamierzeniem krytyczki jest prześledzenie ewolucji typów kobiecych w literaturze i sztuce w kontekście emancypacji i zmieniających się jej uwarunkowań zewnętrznych: światopoglądowych i obyczajowo-ekonomicznych. Kisielewska usiłuje dokonać typologii postaci kobiecych, uwzględniając z jednej strony ich historyczną zmienność, a z drugiej – jak pisze w podtytule swojego artykułu – realia „życia” w danym czasie. Wśród typów bohaterek literackich wyróżnia m.in. romantyczną heroinę, kosmopolityczną papugę, Polkę-obywatelkę (w dziełach Klementyny z Tańskich Hoffmannowej), *hic mulier* (kobietę energiczną)³⁸, kobietę o „skupionej w sobie inteligencji i kryształowego uczucia” (w twórczości Narcyzy Żmichowskiej). Reymontowskie bohaterki pojawiają się w pracy Kisielewskiej wśród reprezentantek nowego ideału, jak przekonuje, oscylującego między „głęboką myślą odrodzenia moralnego i ekonomicznego przez długą, cichą pracę” a „ciasnym, egoistycznym, zadowolonym z siebie filisterstwem”³⁹. W Ance z *Ziemi obiecanej* krytyczka dostrzega typ kobiety ukształtowanej przez dwór polski, ziemianki, obdarzonej „inteligencją i wolą, która dąży do pełnienia dobrego przez miłość”⁴⁰; w Jance Orłowskiej z *Komediantki* i *Fermentów* – „organizację bujną i fantastyczną”, żyjącą „sensacjami: naturą i sztuką, a zwłaszcza duszą własną”⁴¹. Kontrapunktem dla Anki są w szkicu Kisielewskiej bohaterki powieści Henryka Sienkiewicza: Marynia z *Rodziny Połanieckich* i Anielka z *Bez dogmatu*. Pierwszej krytyczka zarzuca brak inicjatywy – po wyjściu za mąż Marynia poprzestaje na „byciu dobrą żoną”, zamyka się „w swej uroczej bierności”, żyje sprawami męża: „będzie troskliwą, kochającą, rozumną matką, bardzo dobrą panią dla domowników, serdeczną przyjaciółką i to jej do życia wystarczy”⁴². Z kolei w drugiej – w Anielce – Kisielewska dostrzega połączenie „nieświadomego zupełnie egoizmu, słodyczy i [...] absolutnej mglistości pojęć moralnych”⁴³. Jak zaznacza, bohaterka *Bez dogmatu*, wychodząc za Kromickiego nie tylko bez miłości, ale i „bez głębszego szacunku dla tego człowieka”, staje się powieściowym uosobieniem typu kobiety jako istoty „uroczej, słodkiej, przemilej”, która łamie „życie ludziom i sobie”⁴⁴. Anka to „ogromna siła”, duchowa niezależność, odwaga, słodycz i cierpliwość. „Takich kobiet trzeba by nam dużo, takie

37 J. Krzymuska [Kisielewska], *Z psychologii kobiecej...*, s. 144.

38 Określenie *hic mulier* oznacza „kobietę odważną, energiczną, praktyczną, dającą sobie radę w sprawach życia, słowem, obdarzoną charakterem męskim i silnym” (*Księga przysłów, sentencji i wyrazów łacińskich używanych przez pisarzy polskich*, zebrał L. Czapiński, Druk S. Orgelbranda Synów, Warszawa 1892, s. 198).

39 J. Krzymuska [Kisielewska], *Z psychologii kobiecej...*, s. 155.

40 Tamże, s. 162.

41 Tamże, s. 168.

42 Tamże, s. 156–157.

43 Tamże, s. 162–163.

44 Tamże, s. 163.

wnoszą do rodziny dużo światła i ciepła, promieniują na otoczenie, takie wychowują dzieci w atmosferze poczuć obywatelskich⁴⁵ – konkluduje Kisielewska.

Łopuszańska chwali kreację Anki za wysoko rozwinięte poczucie własnej godności i samoistności, jako „rodzimy, swojski typ kobiety, urobiony na podstawie surowego pojęcia o obowiązkach” i „serdecznego współdziału w ludzkiej niedoli”⁴⁶. Co ciekawe, pisząc o typach kobiecych w literaturze, w odróżnieniu od Kisielewskiej, zasługi kreowania postaci kobiecych na miarę współczesności krytyczka odmawia Sienkiewiczowi (choć zarazem nie kwestionuje jego umiejętności kreowania postaci „przepysznie odmalowanych” jako takich). Marynia Połaniecka jest w jej ocenie postacią anachroniczną, rodem „ze szkoły Hoffmanowej, która nakazywała kobiecie kryć się ze swoją inteligencją i wykształceniem, żeby nie urazić mężczyzny”⁴⁷. Kobiety Reymontowskie Łopuszańska sytuuje w sąsiedztwie bohatererek Gabrieli Zapolskiej, Ludwika Godlewskiej i Stefana Żeromskiego. Chwali kreacje kobiece, które wyszły spod pióra Zapolskiej i Godlewskiej (przedwcześnie zmarłej), ale to w Joasi Podborskiej z *Ludzi bezdomnych* widzi „prawdziwy typ kobiety współczesnej”, „skończony”, „idealnie zharmonizowany” i „wszechstronnie pojęty”. „[...] podziw bierze, skąd umysł męski doszedł do takiej znajomości najgłębszych tajników duszy niewieściej”⁴⁸ – pisze o Żeromskim. Wobec Reymontowskiej Janki z *Komediantki* i z *Fermentów* Łopuszańska nie kryje niechęci. Jak przekonuje, jest to kobieta żywiołowa, pozbawiona celu i ideałów, typ patologiczny. Za siłę napędową Orłowskiej krytyczka uznaje głód wrażeń i pragnienie niepospolitości, sprzężone w jedno z wybujałą wyobraźnią, „wrącą”, choć płytką inteligencją, brakiem „duchowej subtelności” i „poczucia prawdy”, a wreszcie i z „olbrzymim, przesłaniającym wszystko egoizmem”⁴⁹. Łopuszańska, pisząc o Jance, nie zagłębia się w meandry jej psychiki, stwierdza bez ogródek – to postać niesmaczna, która nie wie, „czego chce i dokąd dąży”, bo tego nie wiedział jeszcze i sam autor, który dopiero w *Ziemi obiecanej* zdołał wzbic się na wyżyny swojego talentu. Zahorska, która Reymontowi poświęca jedynie jeden krótki akapit (a pisze swój artykuł już po opublikowaniu *Chłopów*), za kluczowe dla jego kreacji kobiecych uznaje ich podporządkowanie „kieratowi życia”. Rozwiązanie losów Janki i Jagny tłumaczy działaniem „nieprzepartego, odwiecznego ładu natury i społeczeństwa”⁵⁰.

Kobieta żydowska nie interesuje Kisielewskiej i Zahorskiej, w ich studiach nie jest reprezentowana – ani przez bohaterki powieści żydowskich Orzeszkowej, ani przez Żydówki późniejsze (np. Zapolskiej, Gawalewicz, Tetmajera, Nałkowskiej).

⁴⁵ Tamże, s. 162.

⁴⁶ M. Łopuszańska, *Typ kobiety współczesnej...*, s. 118.

⁴⁷ Tamże, s. 113.

⁴⁸ Tamże, s. 119.

⁴⁹ J. Krzymuska [Kisielewska], *Z psychologii kobiecej...*, s. 168.

⁵⁰ Savitri [A. Zahorska], *Typy kobiet w polskiej literaturze...*, s. 562.

Perspektywa Kisielewskiej jest bezsprzecznie polono- i chrześcijanocentryczna. W swojej pracy krytyczka przywołuje zasługi działaczek społecznych i pisarek o orientacji katolickiej, m.in. Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, Deotymy i Jądwigi generałowej Zamoyskiej, a także jej córki Marii, głosi pochwałę rodziny chrześcijańskiej jako ideału, który może się stać „podstawą odrodzenia moralnego i ekonomicznego rozwoju społeczeństwa”⁵¹ polskiego, przestrzega kobiety przed egoizmem i „epidemią fałszywych aspiracji”, wierzy w małżeństwo, „w którym kobieta dzieli umysłowe życie męża”⁵². Tylko raz Kisielevska wymienia żydowską bohaterkę Reymonta – Różę Mendelsohn – jako przykład kobiety, w której zawiedzione nadzieje na wielką miłość i poczucie osamotnienia z jęku „gdzieś spod serca” przechodzą w „spazmatyczny płacz”⁵³. „[...] niepospolici ludzie są niewątpliwie, ale czasem nie spotyka się ich przez życie wcale, często mijają obok. Żyć trzeba dla zwykłych i ze zwykłymi”⁵⁴ – podsumowuje dzieje Janki Orłowskiej Kisielevska, ku przestrodze współczesnym kobietom. Endelman-Rosenblat nie jest dla Róży aż tak pobłażliwa czy wyrozumiała – nie przypisuje jej znamion tragizmu, mającego wynikać z braku zaspokojenia potrzeby uczuć wyższych. Bohaterkę zalicza do typu „półdziewicz”, „półcnotek” (co stanowi nawiązanie do powieści *Les Demi-Vierges* Marcela Prévosta, znanej w Polsce głównie za sprawą przeróbek teatralnych⁵⁵), „o uśmiechu i spojrzeniu anioła a wyuzdanych porywach kurtyzany”, ukrywających pod pozorem cnotliwości, niewinności fizycznej „cały odmęt spaczonych instynktów, niezdrowych porywów i pragnień”⁵⁶. To, zdaniem krytyczki, kobieta „więcej lubieżna niż zmysłowa”, o wyobraźni „pracującej stale w erotycznym kierunku”⁵⁷. Kisielevska unika mówienia o erotyce i seksualności, być może powodowana troską o etyczny i obywatelski wymiar swojej publicystki (np. kreśląc paralelę Narcyza Żmichowska – George Sand, bez jakiegos wstawiania się w szczegóły pisze o „daltonizmie moralnym” autorki *Indiany*). Endelman-Rosenblat nie powściąga swojego pióra, przeciwnie – w podsumowaniu charakterystyki Róży stwierdza: „Co do mnie, nie waham się wyznać, że aniżeli taką liliją, wolę... kamelię, która jest przynajmniej szczerą i nie łudzi nikogo pozorami udanej cnoty”⁵⁸. Pracę Endelman-Rosenblat spośród pozostałych wyróżnia ogniskowanie perspektywy na społecznej kondycji kobiety żydowskiej – jako jednostki uwikłanej podwójnie: w płeć i w rasę. Rozważania o Lucy Zucker krytyczka

51 J. Krzymuska [Kisielevska], *Z psychologii kobiecej...*, s. 159.

52 Tamże, s. 171.

53 Tamże, s. 170.

54 Tamże, s. 169.

55 Sceniczną przeróbkę powieści wystawiano w teatrach m.in. w Warszawie, Łodzi i Krakowie. Zob. *Dramat obcy w Polsce 1765-1965. Premiery, druki, egzemplarze. Informator*, t. 2: L-Z, red. S. Hałabuda, J. Michalik, K. Stepan, Księgarnia Akademicka, Kraków 2004, s. 139.

56 Cz. Endelmanowa [Endelman-Rosenblat], *Żydówka we współczesnej beletrystyce...*, nr 8, s. 88.

57 Tamże, nr 10, s. 113.

58 Tamże.

poprzedza uwagą o zmieniającej się sytuacji kobiet żydowskich, stopniowym ich wychodzeniu z izolacji (domowej i środowiskowej) w świat, emancypowaniu się. „Obecnie mężatka żydowska zamożnej sfery mieszczańskiej prowadzi zbytkowne, pełne zabawy, a jednak zabijające w swej pustce i nudne życie pasożyta i narażona jest na tysięczne pokusy, którym częstokroć ulega”⁵⁹. Endelman-Rosenblat dostrzega w Zuckerowej reprezentantkę rasy żydowskiej (zgodnie z powielanym przez Reymonta stereotypem) – typ Żydówki „orientalnej”, kobiety Wschodu, namiętnej, żywiołowej, o „płomiennym temperamentie”, która oddaje się mężczyźnie „całą duszą”⁶⁰. „A że jest to taka sobie biedna duszyczka burżuazki [!], mężateczki z towarzystwa, to nie jej w tym wina”⁶¹. Pobłażliwa dla Lucy, jest zarazem Endelman-Rosenblat bezlitosna dla Borowieckiego, któremu w swojej wypowiedzi nie szczędzi epitetów, a nawet złośliwości – zdaniem krytyczki to karierowicz i „taki sam materialista, geszefciarz jak i jego otoczenie, wyróżnia się jednak poprawnością form towarzyskich, swobodą i wykwinnym obejściem, które olśniewają panią Lucy”⁶².

Postać Meli Grünspan podoba się krytyczkom („[...] to jasny promień, rozświetlający nieco ten obraz stosunków łódzkich ciemnymi, aż nazbyt ciemnymi nakreślony barwami”⁶³ – pisze Endelman-Rosenblat), choć jako kreacja budzi ich zastrzeżenia, zwłaszcza to, co dzieje się z bohaterką po jej ślubie z Morycem Weltem. Łopuszańska uważa przemianę dziewczyny za zbyt pośpiesznie przeprowadzoną i bez wcześniejszej zapowiedzi, a zatem podważa życiowe prawdopodobieństwo tego wątku. W historii Reymontowskiej bohaterki dopatruje się jakiejś prawdy uniwersalnej – o wpływie, jaki na kobietę (czy jednostkę w ogóle) „dobrą i szlachetną” wywiera „zmaterializowane, wrogie otoczenie”. „Ileż to dusz takich ginie wśród owego otoczenia, a posiadaczki ich stają się tymi pospolitymi, beznymi istotami, jaką została później szlachetna, idealna Mela!”⁶⁴ Tragiczny los dziewczyny oddaje Łopuszańska, sięgając po metafory związane ze śmiercią i zniszczeniem: „gniecenia”, „zamierania” i „grzebania”. Endelman-Rosenblat nie odnosi się do samej przemiany Meli, podkreśla jedynie przepaść między bohaterką a jej środowiskiem rodzinnym. Reymontowi zarzuca zmarnowanie szansy na oddanie w postaci Grünspanówny „typu współczesnej inteligentnej kobiety żydowskiej”⁶⁵. Co ciekawe, obie krytyczki sytuują Melę w kontekście bohaterek Zapolskiej – Małki Szwarcenkopf i Peri (bohaterki opowiadania *Peri i raj*).

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Stereotyp Żydówki „orientalnej” w kontekście Lucy Zucker omawia Bożena Umińska w pracy *Postać z cieniem. Portrety Żydówek w polskiej literaturze od końca XIX wieku do 1939 roku*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2001, s. 128–137.

⁶¹ Cz. Endelmanowa [Endelman-Rosenblat], *Żydówka we współczesnej beletrystyce...*, nr 10, s. 113.

⁶² Tamże.

⁶³ Tamże.

⁶⁴ M. Łopuszańska, *Typ kobiety współczesnej...*, s. 118–119.

⁶⁵ Cz. Endelmanowa [Endelman-Rosenblat], *Żydówka we współczesnej beletrystyce...*, nr 10, s. 113.

Prezentacja postaci kobiecych w literaturze współczesnej skłaniała krytyczki do pytań nie tylko o literackie wzorce kobiety i kobiecości. Zwracając uwagę na literackie kreacje kobiet, krytyczki akcentowały odmienność doświadczeń męskiego i kobiecego, a także wskazywały na potrzebę dowartościowania literatury pisanej przez kobiety. Endelman-Rosenblat upomniła się o portret kobiety żydowskiej na miarę bohaterki Żeromskiego – Stasi i Joanny Podborskiej, z kolei Zahorska pisała o potrzebie wprowadzenia do literatury „żywiołu kobiecego”, za główny pierwiastek kobiecej natury uznając intuicję. Miarą wartości literatury było dla krytyczek przede wszystkim jej społeczne i moralne oddziaływanie.

Bibliografia

- Badowska Katarzyna, „*Godzina cudu*”. *Miłość i erotyzm w twórczości Stanisława Przybyszewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2011, <https://doi.org/10.18778/7525-597-3>
- Bałucki Michał, *Kobiety dramatów Słowackiego*, Nakładem Fr. Grzybowskiego, Kraków 1867.
- Banot Aleksandra E., *Emancypacja kobiet a obrazy małżeństwa w wybranych powieściach Elizy Orzeszkowej, Gabrieli Zapolskiej i Zofii Nałkowskiej*, w: *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet*, seria II: *Perspektywa polska*, red. A. Janicka, C. Fournier Kiss, B. Olech, Temida 2, Białystok 2019, s. 305–318.
- Bartoszewicz Antonina, *Typ (typowość)*, w: *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, red. J. Bachórz, A. Kowalczykowa, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1991, s. 970–973.
- Bełcikowski Adam, *Charaktery kobiece w poezji polskiej. Odczyt publiczny miany w sali Muzeum Przemysłowo Technicznym*, „*Bluszcz*” 1872, nr 32, s. 249–251; nr 33, s. 257–259.
- Bełcikowski Adam, *Idealy kobiece dwóch poetów*, „*Tygodnik Powszechny*” 1884, nr 15, s. 231, 234; nr 16, s. 245–246; nr 17, s. 261–263.
- Bełcikowski Adam, *Kobiety w życiu Mickiewicza*, „*Tygodnik Ilustrowany*” 1891, nr 82, s. 51–52; nr 83, s. 68–70; nr 84, s. 86–87; nr 85, s. 100–101; nr 86, s. 116–118; nr 87, s. 134–135; nr 88, s. 154–155.
- Borkowska Grażyna, *Płeć jako skaza: Przybyszewski i Nałkowska*, w: *Nowa świadomość płci w modernizmie. Studia spod znaku gender w kulturze polskiej i rosyjskiej u schyłku stulecia*, red. G. Ritz, Ch. Binswanger, C. Scheide, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2000, s. 77–88.
- Borkowska Grażyna, współpraca Rudkowska Magdalena, *Endelman-Rosenblat Czesława*, w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 1: A–J, red. T. Kostkiewiczowa, G. Borkowska i M. Rudkowska, Wydawnictwo Nauko-

- we Uniwersytecie Mikołaja Kopernika, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Toruń–Warszawa 2024, s. 450–453.
- Chałupnik Agata, *Sztandar ze spódnicy. Zapolska i Nałkowska o kobiecym doświadczeniu ciała*, Oficyna Wydawnicza Errata, Warszawa 2004.
- Chmielowski Piotr, *Kobiety Mickiewicza, Słowackiego i Krasińskiego. Studium literackie*, Nakładem Redakcji „Przeglądu Tygodniowego”, Warszawa 1873 (wyd. II pomnożone, Warszawa 1881, wyd. III poprawione i pomnożone, Kraków 1886, wyd. IV poprawione i powiększone, Kraków 1895).
- Dębska Karolina, *Polskie tłumaczkі literackie XIX wieku*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2023.
- Dramat obcy w Polsce 1765–1965. Premiery, druki, egzemplarze. Informator*, t. 2: L–Z, red. S. Hałabuda, J. Michalik, K. Stepan, Księgarnia Akademicka, Kraków 2004.
- Dziurzyński Dariusz, *Strategie mizoginistyczne Stanisława Przybyszewskiego na podstawie „Synagogi szatana”*, w: *Wiek kobiet w literaturze*, red. J. Zacharska, M. Kochanowski, „Trans Humana”, Białystok 2002, s. 189–201.
- Emancypantki i modernistki. Teksty kobiet o sztuce 1879–1914. Antologia*, wstęp J.M. Sosnowska, wybór i opracowanie M. Kasa, J.M. Sosnowska, współpraca B. Łazarz, W. Szczupacka, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2019.
- Endelmanowa [-Rosenblatowa] Czesława, *Żydówka we współczesnej beletryście polskiej*, „Izraelita” 1902, nr 7, s. 74–76; nr 8, s. 87–88; nr 10, s. 113; nr 11, s. 124–125.
- Franke Jerzy, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918. W kręgu ofiary i poświęcenia*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 1999.
- Gruchała Wojciech, *Trzy lekcje Szekspira. Janka Orłowska i modernizacja*, w: *„Wskrzesić choćby chwilę”. Władysława Reymonta zmagania z myślą i formą*, red. M. Bourkane, R. Okulicz-Kozaryn, A. Sell, M. Wedemann, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2017, s. 67–88.
- Gubernat Irena, *Przedsionek piekła. O powieściopisarstwie Gabrieli Zapolskiej*, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Słupsk 1998.
- Gutowski Wojciech, *Nagie dusze i maski. O młodopolskich mitach miłości*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1997.
- Helsztyński Stanisław, *Theresita, imienniczka św. Teresy z Avila*, „Wiadomości Literackie” 1938, nr 30, s. 3.
- Janicka Anna, *Sprawa Zapolskiej. Skandale i polemiki*, Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2013.
- Jauksz Marcin, *Nieustraszony łowca wampirów. Konwencje kobiecości w londyńskiej powieści Reymonta*, w: *„Wskrzesić choćby chwilę”. Władysława Reymonta zmagania z myślą i formą*, red. M. Bourkane, R. Okulicz-Kozaryn, A. Sell, M. Wedemann, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2017, s. 237–249.

- Jeske-Choiński Teodor, *Seksualizm w powieści polskiej*, Nakładem Księgarni „Kroniki Rodzinnej”, Warszawa 1914.
- Kisielevska Julia, *Wspomnienia z młodości*, w: *Wyspiański w oczach współczesnych*, zebrał, opracował i komentarzem opatrzył L. Płoszewski, t. I, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1971, s. 328–338.
- Klewinowska Katarzyna, *Julia Kisielewska – ciche wspomnienie zapomnianego głosu*, „Bibliotekarz Podlaski” 2018, nr 1, s. 279–289, <https://doi.org/10.36770/bp.146>
- Klewinowska Katarzyna, *Podręczniki i reformy szkolnictwa w pracy pedagogicznej Julii Kisielewskiej*, „Bibliotekarz Podlaski” 2018, nr 4, s. 279–291, <https://doi.org/10.36770/bp.75>
- Kłosińska Krystyna, *Ciało, pożądanie, ubranie. O wczesnych powieściach Gabrieli Zapolskiej*, Wydawnictwo eFka, Kraków 1999.
- Kolasa Władysław Marek, Woźniakowski Krzysztof, Rogoż Michał, *Prasa dla dzieci i młodzieży 1824–1918*, t. I: *Dzieje wydawnicze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2018.
- Kostrzewska Ewelina, *Ruch organizacyjny ziemianek w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź 2007.
- Kras Janina, *Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1972.
- Krytyka artystyczna kobiet. *Sztuka w perspektywie kobiecego doświadczenia XIX–XXI wieku*, red. B. Łazarz, J.M. Sosnowska, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2019.
- Krzymuska [Kisielewska] Julia, *Z psychologii kobiecej. Typy i charaktery w życiu i powieści*, „Ateneum” 1899, t. 3, z. 1, s. 144–173 (przedruk pt. *Nasz ideał kobiety* w tomie: J. Oksza, *Z literatury współczesnej. Wrażenia i sądy*, Wydawnictwo „Bluszczu”, Warszawa 1912).
- Krzywoszewski Stefan, *Długie życie. Wspomnienia*, t. I–II, Księgarnia „Biblioteka Polska”, Warszawa 1947.
- Księga przysłów, sentencji i wyrazów łacińskich używanych przez pisarzy polskich*, zebrał L. Czapiński, Druk S. Orgelbranda Synów, Warszawa 1892.
- Legutko Grażyna, *Komediantka – nierządnica – rewolucjonistka. Kreacje emancypantek w prozie modernistycznej*, w: *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet*, seria II: *Perspektywa polska*, red. A. Janicka, C. Fournier Kiss, B. Olech, Temida 2, Białystok 2019, s. 289–304.
- Lichański Stefan, *Władysław Stanisław Reymont*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1984, s. 23–35.
- Łopuszańska Maria, *Typ kobiety współczesnej w najnowszej powieści polskiej*, „Pogląd na Świat” 1902, nr 3, s. 111–125.
- Markiewicz Henryk, *Pozytywiści wobec romantyzmu polskiego*, w: tegoż, *Prace wybrane*, t. II: *Z historii literatury polskiej*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 1996.

- Martuszevska Anna, *Poetyka polskiej powieści dojrzałego realizmu (1876–1895)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1977.
- Nasiłowska Anna, współpraca Borkowska Grażyna, Zahorska Anna (Hanna), w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 3: P–Ż, red. T. Kostkiewiczowa, G. Borkowska, M. Rudkowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Toruń–Warszawa 2024, s. 646–651.
- Okulicz-Kozaryn Małgorzata, Kisielewska Julia, w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 2: K–O, red. T. Kostkiewiczowa, G. Borkowska, M. Rudkowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Toruń–Warszawa 2024, s. 95–99.
- Paczoska Ewa, *Krytyka literacka pozytywistów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- Pionierki. *Krytyka artystyczna kobiet 1839–1879. Antologia*, wstęp, wybór i oprac. J.M. Sosnowska, współpraca M. Kasa, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 2016.
- Podraza-Kwiatkowska Maria, *Salome i Androgyne. Mizoginizm a emancypacja*, w: tejsze, *Symbolizm i symbolika w poezji Młodej Polski*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 1994, s. 274–288.
- Samborska-Kukuć Dorota, Krzymuska z Orzechowskich Maria, w: *Słownik polskiej krytyki literackiej 1764–1918. Hasła osobowe*, t. 2: K–O, red. T. Kostkiewiczowa, G. Borkowska, M. Rudkowska, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Toruń–Warszawa 2024, s. 299–302.
- Savitri [Elzenberg-Zahorska Anna], *Typy kobiet w polskiej literaturze współczesnej*, „Tygodnik Ilustrowany” 1911, nr 29, s. 562.
- Seniów Adrianna, *Językowa kreacja świata kobiet w wybranych powieściach Elizy Orzeszkowej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2011.
- Sobieraj Tomasz, *O prawdę literatury (w literaturze). Epistemologiczne przesłanki krytycznoliterackiego dyskursu pozytywistów*, w: *Dyskursy krytycznoliterackie 1764–1918. Wokół „Słownika polskiej krytyki literackiej*, t. I, red. G. Borkowska, M. Rudkowska, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2010, s. 130–151.
- Taborski Roman, Kisielewska z Krzymuskich Julia, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 12, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 493–492.
- Trześniowski Dariusz, *Ewa Pobratyńska nie istnieje*, „LiteRacje” 2011, nr 002 (21), s. 23–28.
- Ulicka Danuta, *Przemoc czytane. O gatunku antologii*, w: *Współczesne dyskursy konfliktu. Literatura – Język – Kultura*, red. W. Bolecki, W. Soliński, M. Gorczyński, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 2015, s. 435–444.

- Umińska Bożena, *Postać z cieniem. Portrety Żydówek w polskiej literaturze od końca XIX wieku do 1939 roku*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2001.
- Walczeńska Sławomira, *Damy, rycerze i feministki. Kobiety dyskurs emancypacyjny w Polsce*, Wydawnictwo eFKA, Kraków 1999.
- Wiśniewska Ewa, *Julia Kisielewska (1874–1943) i jej wkład do praktyki i myśli pedagogicznej*, „Polska Myśl Pedagogiczna” 2023, nr 9/2, s. 257–274, <https://doi.org/10.4467/24504564PMP.23.028.18257>
- Wydrycka Anna, „Dusza kresowa” Anny Zahorskiej, w: *Kresowianki. Krąg pisarek heroiczych*, red. K. Stępnik, M. Gabrys, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006, s. 323–335.
- Wydrycka Anna, *Zapomniane głosy. Krytyka literacka kobiet 1894–1918. Wybór tekstów*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
- Zacharska Jadwiga, *Kobiety w prozie Reymonta*, „Przegląd Humanistyczny” 2000, nr 4, s. 59–69.
- Zahorska Anna, *Poezje zebrane*, wstęp i oprac. A. Wydrycka, Wydawnictwo Prymat, Białystok 2016.
- Zalewska Agata, *Legenda i lektura. O „Dziejach grzechu” Stefana Żeromskiego*, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa 2016.
- Zdanowicz Anna, *Metafizyka i życie społeczne. Stefan Żeromski wobec problemów współczesności*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 2005.

Renata Stachura-Lupa, literaturoznawczyni, doktor habilitowana, profesor Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Autorka książek: *Adam Bełcikowski – pisarz i historyk literatury* (2005), *Poglądy ideowo-estetyczne Stanisława Tarnowskiego* (2016) i *Kraków literacki w XIX wieku. Szkice* (2019, współautor Tadeusz Budrewicz). Zajmuje się wpływem filozofii, religii i polityki na literaturę polską lat 1863–1918, krytyką literacką, emancypacją i ruchami kobiecymi, a także życiem literackim i artystycznym Krakowa w drugiej połowie XIX wieku.